

II. ETNICKÝ OBRAZ SLOVENSKA

Pred príchodom Slovanov

Stredoeurópske priestranstvo, vrátane aj územia dnešného Slovenska, je kontinuálne osídlené od polovice 6. tisícročia pred našim letopočtom. Vtedy do tohto priestranstva prenikli z juhovýchodu kolonisti, ktorí sa už neživilí koristnícko-loveckým spôsobom, ale poľnohospodárstvom. Podľa jazykových znakov vieme, že to boli prví *Indoeurópania* na tomto území. Odvtedy sa tu udiali početné migračné pohyby, čoho dokladom je navrstvenie mnohých pravekých kultúr rôznorodého pôvodu. Ich nositeľmi boli zaiste určité konkrétne spoločenstvá, avšak ich mená sa nám nezachovali. Z obdobia neolitu (mladšia kamenná doba) najvýraznejšie stopy na území Slovenska zanechal ľud kultúry s lineárnou keramikou. V neskorej kamennej dobe (eneolit) dominantné postavenie mali spoločenstvá s lengyelskou kultúrou, polgárskou kultúrou a bádenskou kultúrou. V staršej dobe bronzovej sa na našom území rozvíjala otomonská, unetická a maďarovská kultúra. V strednej a neskorej dobe bronzovej sa tu udomácnila karpatská mohylová kultúra, lužická kultúra a kultúra popolnicových polí so žiarovým pochovávaním.

O dianí z doby železnej sa dozvedáme nielen z archeologických, ale aj z písomných prameňov. Vďaka tomu mohli byť staroveké spoločenstvá charakterizované nielen podľa špecifických znakov ich kultúry, ale aj podľa ich etnických pomenovaní/etnonymov. V tomto období územie Slovenska kratšie či dlhšie obývali viaceré etniká, avšak najvýraznejšiu stopu zanechali Kelti, ktorí sa k nám dostali zo západoeurópskych oblastí okolo roku 400 pred n. l. Spája sa s nimi vyspelá civilizácia v podobe budovania opevnených sídlisk mestského typu (*oppidum*), vyspelá železiarska a remeselná výroba, ako aj rozsiahle obchodné aktivity. Kelti pozostávali z početných kmeňov, z nášho územia najznámejší sú *Bojovia*, *Kotíni* a *Tauriskovia*. Keltské osady sa koncentrovali v ohybe Dunaja, v povodí dolných tokov Ipl'a, Hronu, Žitavy a Nitry. V 2. storočí pred n. l. dosiahlo keltské osídlenie najväčší rozsah. Vznikli ďalšie oppidá, z ktorých k najvýznamnejším patrili správne a výrobné-obchodné strediská v Plaveckom Podhradí a v Bratislave. Oppidum v Bratislave sa stalo významné nielen ako remeselné, politicko-administratívne a obchodné stredisko, ale aj tým, že Kelti tu začali, podľa vzoru antických Grékov a Rimanov, používať a aj raziť mince. Zohrávali významnú úlohu v službách obchodu, ktorý mali Kelti vynikajúco zorganizovaný. Pre nás sú keltské platidlá z bratislavskej mincovne zároveň aj najstarším dokladom o používaní písma

na našom území. Z viac ako tisícky keltských mincí bratislavského typu, ktoré sa našli na území Slovenska, možno si zrozumiteľnou latinkou prečítať nápisy BIATEC, NONNOS, DEVIL, BUSU, IANTAMARUS, COISA, AINORIX, TITTO, COUNOS, MACCIUS a ďalšie. Sú to síce latinské písmená, ale nie sú to latinské slová. Historikovia predpokladajú, že sú to mená keltských vládcov, kniežat a kňazov, ktorí dávali tieto mince raziť. Okrem nápisov sú na keltských minciach vyrazené aj rôzne mužské a ženské portréty, jazdci a rôzne zvieratá, ktoré svedčia, že predlohou k nim boli antické vzory, mýty a báje (VALACHOVIČ 1998, DVOŘÁK 1993).

Okolo roku 50 pred n. l. prenikli do stredodunajského priestoru, vrátane juhoslovenských nížin, Dákovia. Centrom ich osídlenia bola pravdepodobne oblasť Nitry, čo potvrdzujú rôzne doklady ich výrobnnej činnosti, najmä však typická dácka keramika. Častý výskyt zmiešaného keltsko-dáckeho osídlenia poukazuje na kultúrnu symbiózu týchto etnických spoločenstiev, ktorej doklady siahajú do druhého desaťročia nášho letopočtu.

V prvých desaťročiach nášho letopočtu prenikli na územie Slovenska *Germáni*, ktorí v spojení so sarmatskými *Jazygmi* vytlačili odtiaľ keltské a dácke obyvateľstvo. Početná germánska populácia, zastúpená kmeňmi *Kvádov*, *Markomanov*, *Gepidov*, *Vandalov*, *Ostrogótov* atď., operovala vo všetkých nížinných oblastiach Slovenska až do prelomu 5. a 6. storočia. V germánskom osídlení juhozápadného Slovenska dominovali Kvádi. S nimi a s ich vladárom Vanniom súvisí vznik prvého štátneho útvaru na území Slovenska – *Vanniovo kráľovstvo*. Prítomnosť Kvádov archeológovia doložili viacerými bohato vyzdobenými hrobmi kvádskych bojovníkov a kniežat, hlavne v podunajskej oblasti a pri Váhu. Jazykovedci za najvýznamnejší doklad dlhodobého účinkovania Kvádov na našom území považujú názvy riek *Váh*, *Dudváh* a *Hron* (KRAJČOVIČ 2005:14).

Germánske kmene museli svoju pozíciu v stredodunajskej kotline tvrdo brániť. Hlavne vo vojnách s Rimanmi, ktorí v rámci podunajského obranného systému *Limes Romanus*, vybudovali na území Slovenska v 1.–4. storočí nášho letopočtu vojenský tábor *Gerulata* (Rusovce pri Bratislave) a viaceré predsunuté pevnosti (Devín, Stupava, Bratislava, Iža pri Komárne). Ani vyostrené vzťahy medzi germánskymi kmeňmi a vojskami Rímskej ríše nezabránili kultúrnemu vyžarovaniu výdobytkov neskoroantickéj civilizácie do prostredia germánskej spoločnosti. Územie Slovenska sa v rímskej dobe (1.–4. storočia n. l.) rozčlenilo na štyri kultúrne a etnicky svojrázne oblasti:

- juhozápadné Slovensko s prevažne germánskym osídlením
- povodie Dunaja s rímskym osídlením

- severné a stredné Slovensko so zvyškami keltských Kotínov, ktorí sa po premiešaní s tamojšou pôvodnou populáciou stali nositeľmi púchovskej kultúry
- východné Slovensko s pretrvávajúcim keltsko-dáckym osídlením, neskôr asimilovaným germánskymi Vandalmi (SEGEŠ 2002:2).

Slovania v karpatsko-dunajskej kotline

Obdobie 4.–6. storočia n. l. bolo v Európe poznačené masívnymi migračnými pohybmi, takže dostalo označenie *sťahovania národov*. Aj do podunajsko-karpatského priestranstva prinieslo prevratné civilizačné a etnické zmeny. V tomto období došlo k rozpadu Rímskej ríše, s čím súvisel koniec antiky a začiatok stredoveku. V dobe sťahovania národov bolo územie dnešného Slovenska obývané predovšetkým germánskymi kmeňmi. Tieto sa po dlhotrvajúcich vojenských zrážkach s Hunmi, no hlavne medzi sebou navzájom, rozhodli z tohto spustošeného priestranstva odťahnúť, prevažne západným smerom. Prechodné mocenské vákuum, ako aj vyprázdnený, len nepatrnými zvyškami germánskeho obyvateľstva zaľudnený priestor stredného Podunajska sa priam ponúkol na osídlenie Slovanov, ktorí na prelome 5. a 6. storočia prenikli až k vonkajšej strane oblúku Karpát. V tom čase už boli veľkým a vyprofilovaným jazykovo-etnickým útvarom, ktorého príslušníci sa v priebehu niekoľkých desaťročí rozšírili do obrovských priestorov východnej, južnej a strednej Európy. Na územie Slovenska prenikli Slovania z viacerých smerov. Do oblastí západného a východného Slovenska sa dostali karpatskými priesmykmi z územia Poľska a Ukrajiny. Do južných častí stredného Slovenska postupovali od juhu a juhovýchodu proti prúdu vodných tokov. Takýto osídľovací proces doložili bádatelia presvedčivými archeologickými a jazykovými dokladmi. Potvrdili nimi tzv. *migračnú teóriu* o príchode Slovanov do podunajsko-karpatskej kotliny z iných európskych oblastí. Zároveň vyvrátili kronikárom Nestorom v 12. storočí vyslovenú, odvtedy mnohokrát a ešte aj v súčasnosti oprašovanú *hypotézu o autochtónnosti* slovanského obyvateľstva na strednom Dunaji (KRAJČOVIČ 1977, ŠTEFANOVIČOVÁ 1989, FUSEK 2002, RUTTKAY, M. 2002).

Slovania pri osídľovaní Slovenska prekryli zvyšky germánskeho obyvateľstva, ktoré tu zostali po odchode germánskych kmeňov do západoeurópskych oblastí. Zrejme od nich si osvojili niektoré z kultúrnych tradícií, ako aj názvy najvýznamnejších riek (Dunaj, Váh, Hron, Nitra, Hornád, Rimava) a horstiev (Fatra, Matra, Tatra, Karpaty), ktoré kontinuitne pretrvávali po tu udomácnených Keltoch, Germánoch a Rimanoch (KRAJČOVIČ 2005:13, ONDRUŠ 2000:9–77).

Slovania predtým, ako sa zapojili do veľkého sťahovania národov, ešte vo svojej praslovanskej domovine, boli vnútorne diferencovaným jazykovo-kmeňovým útvarom. Gótsky historik Jordanes pri opise Slovanov uvádza, že sa členili na tri skupiny – *Sklavini*, *Anti* a *Veneti*. Expanzia Slovanov z ich pravlasti prebehla v dvoch hlavných vlnách. V 5. storočí sa *sklavínsky* prúd uberal cez Poľsko a Ukrajinu smerom na západ do priestoru na strednom Dunaji. V 6. storočí južný *antský* prúd postupoval smerom na Balkánsky polostrov. V tom čase slovanskú populáciu obidvoch migračných prúdov spájalo veľa spoločných znakov v jazyku, náboženských predstavách aj v materiálnej kultúre. Ich spoločná slavinita sa však vyznačovala aj niektorými diferencovanými prvkami. Tie umožnili jazykovedcom a archeológom určiť, že stredodunajský priestor a severný okraj Karpatskej kotliny, teda aj územie dnešného Slovenska, na rozhraní 5. a 6. storočia zaujali príslušníci kmeňa *Sklavínov*, ktorí boli tvorcami a nositeľmi tzv. *pražskej kultúry*, na rozdiel od *Antov*, s ktorými sa spája *peňkovská kultúra*. Z jazykového hľadiska sa to javí tak, že západná a východná časť Slovenska bola osídlená zo severozápadného areálu praslovančiny za oblúkom Karpát, v rámci ktorého sa formovali praslovanské základy západoslovanských jazykov. A tu je odpoveď na otázku, prečo sa v západoslovenských a východoslovenských nárečiach koncentrovane vyskytujú stopy po vývine praslovenčiny západoslovanského pôvodu, teda prípady typu *rožeň*, *loket*, resp. *lokec*, *šidlo* a tvary typu *Češi*. Centrálna oblasť Slovenska bola starými Slovanmi osídlená z praslovanského juhovýchodného areálu za oblúkom Karpát, čiže v ktorom sa začali formovať praslovanské základy južnoslovanských a východoslovanských jazykov. A tu je zasa odpoveď na otázku, prečo sa v stredoslovenských nárečiach koncentrovane vyskytujú výsledky po starých zmenách praslovanskej slabiky nezápadoslovanského pôvodu v prípadoch typu *ražen*, *lakeť*, *šilo*, *ženisi* (porovnaj srbsky, chorvátsky *ražanj*, *lakat*, *šilo* a iné). Pravda, takýchto diferenčných javov v jazyku našich staroslovanských predkov nebolo veľa. Toto rané obdobie praslovanskej genézy slovenčiny trvalo asi od 5. do 7. storočia. Nazýva sa *migračným*, pretože jeho osobitosti vznikli v súvislosti s migráciou Praslovanov zo základných areálov praslovančiny za oblúkom Karpát do Karpatskej kotliny (RUTTKAY 2001:50, KRAJČOVIČ 1998:31).

V počiatočnej fáze usadzovania sa Slovanov na strednom Dunaji prevládalo veľmi riedke osídlenie. Jeho rozsah v druhej polovici 7. storočia nepresiahol 5 % územia terajšieho Slovenska. Malé osady vznikali na terasách väčších riek. Hospodárska činnosť bola zameraná na žiarové obrábanie pôdy v kombinácii s chovom dobytka, lovom a rybolovom. Základnými prvkami organizácie spoločnosti bola malá rodina, rod a kmeň, s náznakmi prechodu na teritoriálnu organizáciu v susedských občinách. Významnými dokladmi pohrebných zvyklostí

je názov *strava* pre smútočný ceremoniál a *keramika pražského typu* zo žiarových pohrebísk, ktorá je na juhozápadnom Slovensku, juhovýchodnej Morave a Dolnom Rakúsku dokladom kompaktného slovanského osídlenia stredodunajskej oblasti na prelome 5. a 6. storočia (CHROPOVSKÝ 1986:64).

V druhej polovici 6. storočia, po víťazstve nad germánskymi *Gepidmi* (568), hegemonom v centrálnych oblastiach Karpatskej kotliny sa stali turkotatarskí *Avari*. Odvtedy boli osudy značnej časti tunajších Slovanov neoddeliteľne späté s účinkovaním kmeňov *Avarskeho kaganátu*, ktoré sa zavŕšilo víťazstvom vojenskej výpravy cisára Karola Veľkého (811). Pri svojej expanzii sa Avari dostali aj na územie južného a juhozápadného Slovenska, kde si podmanili tamojšie slovanské obyvateľstvo. S príchodom Avarov, s ktorými sa do stredného Podunajska dostala aj druhá vlna Slovanov (južnoslovanskí Anti), sa postupne zväčšovala plocha osídleného územia, takže v druhej polovici 8. storočia predstavovala 10–12 % z rozlohy terajšieho územia Slovenska (RUTTKAY 2001:52).

Avari priniesli do strednej Európy svojráznu kultúru, ktorá sa spočiatku výrazne odlišovala od kultúry Slovanov. Živili sa nomádnym chovom dobytka, lovom a vojenskými výpadmi. S tým súvisel osobitný význam koní v ich hospodárskom a vojenskom živote. Nielenže celý život sedeli na koni, dávali sa s ním aj pochovať. Jazdecké hroby Avarov a žiarové hroby Slovanov, patria k najvýraznejším kultúrnym špecifikám 6.–7. storočia. Kočovní Avari si spočiatku nestavali sídla s trvalými obydliami. Bývali v stanoch z kože, s ktorými sa presúvali za novými pastviskami. Tuhé európske zimy ich však donútili, aby sa na konci jesene sťahovali do slovanských dedín, kde sa priživovali na zásobách roľníkov. Franský kronikár Fredegar zaznamenal, že počas zimovania v slovanských osadách si Avari brávali na lôžka manželky Slovanov a ich dcéry. To, že Avari prichádzali do podunajsko-karpatského priestranstva v sprievode značnej časti Slovanov, že sa tu usadzovali v bezprostrednom susedstve slovanských osád, že so slovanskými ženami pravidelne spávali a s ich mužmi podnikali spoločné bojové výpravy, takéto pretrvávajúce susedstvo a podoby súžitia spôsobovali, že od druhej polovice 7. storočia začínajú pribúdať doklady o evidentnej kultúrnej a etnickej symbióze Slovanov a Avarov, ako aj o poslovančovaní avarskeho obyvateľstva (KUČERA 1985:23, LUKAČKA-STEINHÜBEL 2003:16).

Fredegarovi vďačíme za svedectvo nielen o spolužití Avarov a Slovanov v hospodárskej, sociálnej a vojenskej sfére, ale aj o krutom zaobchádzaní Avarov so Slovanmi. Slovanské kmene sa proti násilníckym spôsobom vzpierali v početných protiavarských povstaniach a bitkách. Pre nás najvýznamnejším sa stalo povstanie, ku ktorému došlo v oblasti stredného Dunaja, keď sa k vzbúrencom proti Avarom pridal franský

kupec Samo. Keďže preukázal schopnosť úspešne bojovať a aj zvíťaziť nad Avarmi, náčelníci slovanských bojových družín si ho v roku 623 zvolili za kráľa. Týmto aktom sa na severozápadnom okraji Avarskeho kaganátu sformoval mohutný kmeňový zväz, ktorý vošiel do histórie pod názvom *Samova ríša* (623–658). Rozkladala sa v naddunajskom priestore, kde do nej okrem územia dnešného Slovenska patrila aj Morava, Dolné Rakúsko a podľa niektorých bádateľov aj Česko. Teritórium Slovenska sa označuje za jadro Samovej ríše. A vojensko-obchodná pevnosť *Wogastisburg*, ležiaca údajne pri Dunaji poblíž Bratislavy, mala by byť akousi metropolou Samovej ríše (KUČERA 1985:31).

Zánikom Avarskeho kaganátu (796–811) vznikli podmienky pre priaznivejší vývin stredodunajských Slovanov. Prejavili sa v postupujúcom rozkladaní ich dovtedajšej rodovo-kmeňovej organizácie a v ich zjednocovaní na nových – teritoriálnych princípoch. Výsledkom takýchto konvergentných procesov bol vznik dvoch ranofeudálnych politických útvarov – *Nitrianskeho kniežatstva* a *Moravského kniežatstva*.

Etatizačný proces u stredodunajských Slovanov nadobudol novú kvalitu v druhej polovici 8. storočia. V tomto období bola vybudovaná sieť hradísk, na ktorých sa začala formovať spoločenská elita, ktorú reprezentovali kniežatá a ich družiny. Hradiská sa stali nielen vojenskými a správnymi centrami. Boli aj strediskami remeselnej výroby, obchodu a náboženského života. Na prelome 8. a 9. storočia vznikli dve kniežatstvá, ktoré si vydobyli výnimočnú vojenskú a aj politickú pozíciu. Jedno z nich sa rozkladalo na území západného Slovenska, jeho centrom bola *Nitra* a najvýznamnejším vládcom knieža *Pribina*. Dostalo názov *Nitrianske kniežatstvo*. Druhé kniežatstvo sa rozprestieralo na dolnom toku rieky Morava, jeho centrom bolo hradisko *Valy/Mikulčice* a jeho vládcom *Mojmír I.* Dostalo názov *Moravské kniežatstvo*. Obidve kniežatstvá si upevňovali svoju mocenskú pozíciu aj príklonom ku kresťanstvu. Počiatky ich kristianizácie spadajú do prvej tretiny 9. storočia. Dokladajú to písomné záznamy o vysvätení kostola v Nitre (828) salzburgským arcibiskupom Adalrámom, ako aj o pokrstení Mojmíra I., jeho rodiny a kniežacej družiny (831), pasovským biskupom Reginharom. Práve túto skutočnosť, že Nitriansko spadalo do misijnej pôsobosti Salzburgu a Morava do misijnej sféry Pasova, považujú historikovia za „jasný dôkaz, že Nitriansko a Morava boli v tých časoch dve odlišné a od seba nezávislé kniežatstvá“ (LUKAČKA-STEINHÜBEL 2003:20).

Nitrianske kniežatstvo rozširovalo svoj vplyv a dominanciu expanziou voči menším hradištným centrom, akými boli hradiská v Majcichove, Pobeďime, Bratislave, Mužli-Čenkove, Vyšnom Kubíne, Spišských Tomášovciach. Okrem samotného jadra, za ktoré sa považuje juhozápadné Slovensko severne od Dunaja a východne od Malých a Bielych Karpát,

v prvej tretine 9. storočia sa k územiú Nitrianskeho kniežatstva postupne pričlenili vyspelé oblasti hornej Nitry, horného Považia, stredného Pohronia, Turca, častí Oravy, Novohradu, Gemera a Spiša (ČAPLOVIČ 1998:26). Práve v čase, keď Nitrianske kniežatstvo dosiahlo takýto územný rozmach, okolo roku 833 došlo k mocenskému stretu, v ktorom sa Moravia zmocnili Nitry a ďalších Pribinových hradísk. Po vyhnaní Pribinu a jeho usadení sa v panónskom Blatnohrade, Mojmirovi I. sa zlúčením obidvoch kniežatstiev podarilo vytvoriť základy najvýznamnejšieho štátneho útvaru Slovanov v 9. storočí. Dostal názov *Veľká Morava* a stal sa významným politickým a mocenským činiteľom v priestranstve stredného Dunaja, aj vo vtedajšej Európe. Nasvedčuje tomu už samotná rozloha tejto ríše, ktorá za vlády Svätopluka (871–894) okrem Nitrianska a Moravy zaberala aj územie terajšieho Maďarska a Česka, ako aj okrajové časti Nemecka, Poľska, Ukrajiny, Rumunska a Srbska.

Vývin v stredoeurópskom priestranstve sa po veľkom sťahovaní národov uberal v znamení dvoch azda najrozhodujúcejích činiteľov. Jedným z nich bola etatizácia, čiže formovanie štátno-politických štruktúr, druhým pokresťančovanie týchto štátov. Končí sa éra starej rozdrobenej kmeňovej organizácie spoločnosti, založená na rozhodnutí rady starešinov. Namiesto atomizovaných kmeňových spoločenstiev nastúpila éra ich zjednocovania do širších nadkmeňových, čiže politických štruktúr, reprezentovaných novými nositeľmi a vykonávateľmi moci – kniežatami a kráľmi s ich ozbrojenými družinami či vojskom. V dejinách našich slovanských predkov úlohu takéhoto zjednocujúceho činiteľa a vytvárania širšej nadkmeňovej a potom aj územnej jednoty zohralo najprv zjednotenie naddunajských Slovanov od kmeňového zväzu Samovej ríše, neskôr to bola ich integrácia pod centralizovanú moc Nitrianskeho a Moravského kniežatstva, a napokon zjednotenie týchto politických útvarov do spoločného ranofeudálneho štátu Veľká Morava.

Historikovia si už dlhší čas kladú otázku, či sa nadkmeňové a politicko-štátne zjednocovanie naddunajských Slovanov premietlo aj do ich etnosociálnej integrácie, ako aj do formovania ich spoločného etnického vedomia. Hneď na začiatku treba povedať, že rekonštrukcia obrazu spoločenského systému a spoločenskej štruktúry tohto včasnostredovekého obdobia patrí k slabším ohnivkám doterajšieho výskumu spoločenských vied. Uzrozumenie pretrváva v tom, že z pôvodne rozčlenených Praslovanov na Antov a Sklavínov sa v období sťahovania národov v priestranstve stredného Dunaja usadili Slavini, ku ktorým sa v polovici 6. storočia pridružila malá časť južnoslovanského antského prúdu. Lenže z doterajších poznatkov nevieme, či sa v naddunajskom priestranstve sformoval a sídlil jeden alebo viaceré kmene, a nevieme ani ako sa nazývali. Isté je len, že to boli *Sklavini*, čiže *Slovieni*. Bližšie neobjasnená zostáva aj štruktúra kmeňového zväzu Samovej ríše. Princípy,

na ktorých boli tieto kmeňové spoločenstvá organizované, ani ich kmeňové názvy doposiaľ neboli konkretizované. Fredegarova kronika, ktorá je najpodrobnejším prameňom k dejinám Samovej ríše, rozprestierajúcej sa na území dnešného juhozápadného Slovenska, južnej Moravy, dolného Rakúska a severozápadného Maďarska, opisuje jej obyvateľov ako *Slovanov*, čiže ako jednotný ľud celej ríše, ktorých nazýva *Vinidmi* (PEKNÍK 1998:47). Doterajšie bádanie ničím nenaznačuje, že by po rozpade nadkmeňového politického útvaru Samovej ríše došlo k retardácii, čiže opätovnému návratu k predchádzajúcemu rodovo-kmeňovému stavu (KANDERT 1992:449).

Slovanské obyvateľstvo v priestranstve stredného Dunaja sa aj na prelome 8. a 9. storočia, čiže v čase jestvovania Nitrianskeho kniežatstva a Moravského kniežatstva, označovalo aj naďalej etnonymom *Slovenin/Sloviene*, čo je praslovanský názov všetkých Slovanov. Teda nielen západných, ale aj východných a južných. Ruský kronikár Nestor o pridunajských Slovanoch napísal, že „nazvali sa svojimi menami podľa toho, kde sa usadili, na ktorom mieste. Ako príduc, usadili sa na rieke menom Morava i nazvali sa Morava/Moravania“ (STEINHÜBEL 2004:29). S etnonymom Moravania sa možno stretnúť u všetkých stredovekých kronikárov, ktorí písali o Veľkej Morave. Vzťahuje sa nielen na obyvateľov pôvodného Moravského kniežatstva, ale po roku 833, keď Mojmir vyhnal z Nitry Pribinu, aj na obyvateľov Nitrianskeho kniežatstva. Na dobytých územiach víťazi usadzujú vojenské posádky Moravanov, aby udržali dobytú krajinu v pokoji a zamedzili vzburám. Dodnes ako pamiatka na tieto posádky sú miestne názvy dedín typu *Moravany*, *Moravce*, doposiaľ pretrvávajúce v názvoch Moravany nad Váhom, Zlaté Moravce, Hontianske Moravce (KUČERA 2002:32, KRAJČOVIČ 2005:51). Aj v najvýznamnejších literárnych pamiatkach z veľkomoravského prostredia, v životopisoch Konštantína a Metoda sa obyvatelia Veľkej Moravy nazývajú *Moravlane* a *Sloviene* (PEKNÍK 1998:67, 77; KRAJČOVIČ 2005:32).

Ďalším významným činiteľom etatizačných procesov u našich slovanských predkov bola kristianizácia formujúcich sa štátno-politických útvarov. Začiatky rozširovania kresťanstva na našom území spadajú do rozhrania 8. a 9. storočia. Písomne sú doložené pre Nitrianske kniežatstvo rokom 828, keď bol vysvätený kostol v Nitre, a pre Moravské kniežatstvo rokom 831, keď bol pokrstený Mojmir I., jeho rodina aj kniežacia družina. Organická spätosť etatizačných a kristianizačných procesov poukazuje na to, že šírenie kresťanstva bolo nielen významným myšlienkovým a duchovným nástrojom, ale aj nástrojom mocenským. Veď na šírení kresťanstva v stredoeurópskom priestranstve mal záujem predovšetkým franský klérus (Bavori) prostredníctvom ktorého mohli Frankovia ovládnuť

susedné krajiny. Takúto silu kresťanstva si zrejme uvedomovali aj vládcovia novoutvorenej Veľkej Moravy. Predovšetkým nástupca Mojmirá *Rastislav*, ktorý urobil aj viaceré kroky k tomu, aby obmedzil vplyv Východofranskej ríše na Veľkej Morave a zabezpečil jej väčšiu politickú nezávislosť. Riešenie videl v obmedzení pôsobnosti franských misionárov a v zriadení samostatnej cirkevnej správy na Veľkej Morave, ktorá mala podliehať priamo pápežovi v Ríme. Toto jasnozrivé štátnicke rozhodnutie Rastislava obsahovalo v sebe ešte aj čosi navyše. Vyjadril to už vo svojom liste byzantskému cisárovi Michalovi III.: „Z milosrdenstva Božieho sme zdraví. Náš ľud pohanstvo odvrhol a kresťanského zákona sa drží. A prišli k nám kresťanskí učitelia mnohí z Vlách i Grécka a Nemiec. A učia nás rozlične. My Slovieni sme prostý ľud. Nemáme však učiteľa takého, čo by nám v našej reči vysvetlil pravú vieru kresťanskú, naučil nás jej pravdu a vysvetlil jej zmysel. A tak dobrý vladáru, pošli nám takého muža, ktorý by nás upravil k všetkej spravodlivosti. Vtedy cisár Michal hovoril k Filozofovi Konštantínovi: Či počuješ Filozof túto reč? Okrem teba to iný nemôže vykonať. Pojmi brata svojho, opáta Metoda a choď. Lebo vy ste Solúňania a Solúňania všetci čisto sloviensky rozprávajú“ (PEKNÍK 1998:77). Z tohto posolstva je zrejmé, že Rastislav rozohral veľkú, vtedajšiu dobu prečnievajúcu politickú hru. Hľadal účinného spojenca proti východofranskému kráľovstvu. Šlo mu o to, aby kresťanstvo zvnútra neohrozovalo samostatnosť Veľkej Moravy. Naopak. Aby ju ešte umocňovalo. Práve preto sa Rastislav usiloval napojiť na vzdialené cirkevné strediská a rozvíjať kresťanstvo v slovanskom jazyku. Tým by kresťanstvo na Veľkej Morave postavil na vlastné nohy a dal mu osobitné ciele, vyhovujúce jeho vnútorným aj vonkajším zámerom. Otázka znalosti slovienskej reči budúceho učiteľa Moravanov bola v strede záujmu posolstva preto, lebo išlo o viac ako len o prehĺbenie kresťanstva na samotnej Morave. Išlo aj o neskrývaný politický zámer rozširovať kresťanstvo medzi okolitými, ešte pohanskými slovanskými kmeňmi. Budúci učiteľ viery mal na Morave, okrem iného, zriadiť misijnú základňu a ohnisko pre okolitých Slovanov. Tak to výslovne žiadalo posolstvo: „Aby aj iné kraje, keď to uvidia, nás napodobnili“ (KÚTNIK ŠMÁLOV 1999:99).

Bolo nepochybne vzácnou zhodou okolností, že realizátormi odvážnej kristianizačnej, štátnopolitickej a dodajme, že aj národnokultúrnej vízie veľkomoravského panovníka Rastislava, sa stali solúnski bratia Konštantín a Metod. Preukázali pritom nesmierne nadšenie a vytrvalosť, výnimočnú vzdelanosť, najmä u Konštantína, ako aj cieľavedomý postup pri napĺňaní novátorského misijného poslania. Keďže účinkovanie Konštantína a Metoda na Veľkej Morave trvalo len necelé štvrtstoročie (863–886), vytvorili v tej dobe výnimočné dielo a zanechali impozantný kultúrny odkaz.

Prvým krokom k tomu, aby mohli rozbehnúť svoje poslanie, bolo zostavenie prvého slovanského písma – *hlaholika*, ako aj prvého slovanského spisovného jazyka. Konštantín pre tento jazyk vybral staroslovienske nárečie z okolia Solúna, ktoré na spisovnú normu povýšil tým, že mu ustanovil pravopis, gramatiku, skladbu aj slovník. Keďže v tom čase ešte pretrvávala slovanská jazyková jednota, reč Moravanov sa od novoutvoreného spisovného jazyka odlišovala len nepatrne. Konštantínom kodifikovaná staroslovienčina priberala do svojej štruktúry aj niektoré lexikálne, hláskoslovné a tvaroslovné *moravizmy*. Tak sa sformovala veľkomoravská redakcia staroslovienčiny, ktorá sa stala prvým spisovným jazykom Slovanov (PAULINY 1983:29).

Aby sa novoutvorený spisovný jazyk mohol na Veľkej Morave uviesť do praktického života, Konštantín, Metod a ich pomocníci, ktorých si dovedli z Byzancie, zriadili učilište, v ktorom začali mladých Moravanov vzdelávať v písme a v jazyku, vyučovať v cirkevných a bohoslužobných praktikách, prepisovať a prekladať rôzne texty atď. Zakrátko po príchode byzantskej misie, pod vplyvom jej pedagogického a kultúrno-osvetového pôsobenia, vznikla veľkomoravská literárna škola, ktorá kultivovala staroslovienčinu ako domáci spisovný jazyk. A to nielen ako jazyk kresťanskej bohoslužby, ale aj ako jazyk literárny, do ktorého bolo preložené Písmo a ďalšie náboženské texty. Taktiež aj ako jazyk, v ktorom sa sprostredkovali určité morálne princípy – *Napomenutie vladárom*, texty právnického charakteru, ktoré pojednávajú a normovali cirkevný právny poriadok – *Nomokánon*, ako aj občiansky právny poriadok – *Zakon sudnyj ljudem*. Vo veľkomoravskej spisovnej staroslovienčine vznikli aj diela pôvodnej literárnej tvorby, napísané v próze – *Život Konštantína a Život Metoda*, ale aj vo veršoch – *Proglas*, ktorý je Konštantínovým chválospevom na preklad Písma do jazyka Slavienov.

Bádatelia, ktorí sa dôvernejšie zoznámili s odkazom Konštantína a Metoda, dospeli k záveru, že ich misia zohrala jedinečnú úlohu v dejinách nielen veľkomoravských Slovienov, ale aj v dejinách všetkých slovanských národov. Konštantín vlastne po prvý raz v dejinách postavil proti monolitnému mocenskému a kresťanskému chápaniu univerzalizmu jazyk, a to ako znak národnej jedinečnosti, rovnocennosti a rovnoprávnosti. Jeho argumentácia podložená na citátoch z Biblie, je vlastne širokým filozofickým zdôvodnením Rastislavovej politickej koncepcie (DEKAN 1976:167). Myšlienkou kultúrneho zrovnoprávnenia slovanského jazyka s latinčinou, gréčtinou a hebrejčinou, Konštantín ďaleko prečnel za dobový rámec nielen byzantského, ale aj celoeurópskeho kultúrneho horizontu, výrazne predstihol svoju dobu. Kultúrne hodnoty, ktoré z tejto myšlienky vzišli, osvedčili svoju životnosť aj ponad historické osudy Veľkomoravskej ríše a ešte aj dnes presvecujú svetlom

kultúrneho pokroku jej dávnu dejinnú existenciu (ŠMATLÁK 1997:81). V jubilejnom roku 1100 výročia úmrtia Konštantína bol význam jeho diela posúdený aj takýmto, už súčasnou terminológiou popretkávaným posúdením: „Svätý Konštantín-Cyryl patrí medzi prvých zástancov a šíriteľov pluralitného modelu kultúry, syntetizácie jej mnohostranných prúdov, aktivizovania všetkých národov a spoločenských vrstiev, nielen vyvolených a uprednostnených, na spoločnom diele vzrastu a napredovania. Národný spisovný jazyk bol účinný prostriedok, ktorým sa každému človeku najkratšou cestou malo dostať posolstvo a výzva integrálneho humanizmu, snahy o zušľachtené naplnenie života. Národy a jednotlivci majú byť podľa neho nie objektom, ale subjektom dejín. Majú prichádzať k sebauvedomeniu a seberealizovaniu“ (KÚTNIK ŠMÁLOV 1999:6). Pápež Ján Pavol II. zhodnotil Konštantína ako veľkého kresťanského vzdelanca, ako osobnosť všeslovanského i celoeurópskeho významu zároveň. Neditvme sa preto, že mních Chrabr mohol na konci svojej obrany slovanského jazyka a písma na rozhraní 9. a 10. storočia hrdo vyhlásiť: „Taký rozum, bratia, Boh daroval Slovienom!“ (PAULINY 1983:44).

Najväčšiu moc, územný rozsah a kultúrny rozvoj dosiahla Veľká Morava za panovania Svätopluka (871–894). S týmto panovníkom sa spája nielen rozmach, ale aj úpadok Veľkej Moravy. Po Metodovej smrti (885) zásluhou Svätoplukovho dôverníka biskupa Wichinga, pápež zakázal používať slovanskú liturgiu. Na prelome rokov 885/886 všetkých Metodových prívržencov z Veľkej Moravy vyhnali. Väčšina z nich si našla útočisko a porozumenie v bulharskom Preslave a pri macedónskom jazere Ochrid, kde ďalej rozvíjali tradície slovanskej liturgie a písomnosti. Staroslovienčina a hlaholika, prepracovaná na cyriliku, stali sa základom kresťanskej kultúry, písomnosti a literárnej tvorby pravoslávnych Slovanov (Bulhari, Srbi, Macedóni, Čiernohorci, Rusi, Bielorusi a Ukrajinci).

V čase Svätoplukovej vlády došlo aj k vyvrcholeniu hospodárskeho a civilizačného vzostupu Veľkej Moravy. Archeologické doklady potvrdzujú tento vzostup na úseku hospodárskeho, sociálneho aj duchovného života, vrátane prejavov výtvarnej kultúry. Strediskami jednotlivých regiónov boli opevnené hradiská, ktoré sa stali základom územnosprávnej organizácie, na čele ktorej stáli župani. Pre potreby panovníckeho dvora a kniežacej družiny, vznikol systém služobníckych osád rozmiestnených v okruhu najvýznamnejších správnych stredísk. V tomto období vznikli nové typy opevnených sídel – veľmožské dvorce (napr. Ducové pri Piešťanoch) ako rezidencie špičkových predstaviteľov veľkomoravskej elity. Pokročilo zahusťovanie dedinských sídiel, ktoré postúpilo hlboko proti prúdu Váhu, Nitry, Hrona, Ipl'a, Slanej, Hornádu, Torysy a v kotlinách karpatského horstva. V porovnaní s nížinnými oblasťami však bolo toto neskoršie osídlenie redšie. Archeológovia

odhadujú, že vo vrcholnej fáze Veľkej Moravy na území Nitrianskeho kniežatstva (približne terajšie územie Slovenska) žilo asi 120 tisíc obyvateľov. Do začiatku 10. storočia bolo nateraz archeologicky zistených asi 650 sídlisk (ČAPLOVIČ 1998a:190, 1998b:41). Veľká Morava bola v druhej polovici 9. storočia všestranne rozvinutým ranofeudálnym štátom s rešpektovanou vládou, vojenskou, cirkevnou, administratívno-správnou, súdnou, ako aj medzinárodnou funkciou. Po smrti Svätopluka (894) sa prosperita, súdržnosť a odolnosť Veľkej Moravy narušila a za silnejúcich nájzdov staromadžarských kočovných kmeňov po roku 896, sa Veľkomoravská ríša rozpadla. Jej civilizačné a kultúrne výdobytky boli silno rozrušené. Mnohé z nich však pretrvali a preukázali svoju oplodňujúcu životaschopnosť aj v nových štátno-politických a etnosociálnych pomeroch.

Príchod starých Uhrov/Madžarov a vznik Uhorska

Začiatkom 10. storočia sa novým mocensko-politickým a etnickým elementom stredodunajského priestoru stali kočovnícke kmene starých Uhrov. Ich ugrofínskou pravlast'ou boli stepi na východnej strane Uralu. Odtiaľ sa v 5. storočí n. l. presťahovali na západnú stranu Uralu k sútoku riek Kama a Volga. Na začiatku 8. storočia n. l. časť z nich odišla k bulharským Ogurom pri rieke Don, podľa ktorých ich okolití Slovania nazývali *Ogri*, *Ungri*, *Vengri* a latinské pramene *Hungari*. Z týchto slovných základov bola odvodená aj podoba slovenského názvu *Uhri* (ONDRUŠ 2004:94).

V čase kočovania na pridonských stepiach starí Uhri pozostávali z viacerých kmeňov. Na ich čele stáli vojvodovia, z ktorých najväčšiu autoritu mal *Levéd*, podľa ktorého dostala názov aj krajina s ich vtedajšími sídlami – *Levédia*. Keď v polovici 9. storočia utrpeli porážku od Pečenehov, odišli do oblasti medzi Donom a Dneprom, nazvanej *Etelköz*, čiže Medziriečie. Tu sa stal ich hlavným vojvodom *Árpád*, syn jedného z kmeňových náčelníkov *Álmoša*. Keď pri vojenských zrážkach (894–896) stratili *Etelköz*, pred Pečenehmi našli únik cez karpatské priesmyky, ktorými sa dostali do Sedmohradska a Potisia. Časť prenasledovaných starých Uhrov „prijali k sebe“ Moravia. Neskôr sa táto udalosť pre uhorského kronikára Anonyma (okolo r. 1200) stala podkladom pre známu povesť o bielom koni s pozláteným sedlom a kantárom, ktorého *Árpád* daroval Svätoplukovi, začo si vyžiadal od neho „zem, trávu a vodu“ pre svojich ľudí. Keď *Árpádovcov* v Potisi posilnili ďalšie kmene spoza Karpát, zaútočili na Moravanov a po víťazstvách v rokoch 906 a 907 sa starí Uhri stali neohrozenými páni v Karpatskej kotline. Disponovali silou asi 20 tisíc jazdeckých bojovníkov, ktorí svojou nebojácnosťou, účinnou taktikou a nezvyčajnou krutosťou šíрили hrôzu všade, kam

prišli. Ich dobyvateľské správanie bolo založené na kombinácii nomádneho pastierstva s lúpežnými vojenskými výpravami, z ktorých sa vracali s bohatou korisťou, so zajatcami alebo vysokým výkupným za nich. Takto bašovali až do polovice 10. storočia presnejšie, do katastrofálnej vojenskej porážky, ktorú starí Uhri utrpeli na rieke Lech (955). Vtedy náčelníci *Bulcsu, Lél a Súr* (Bulču, Lél a Šúr) zjednotili bojovníkov z troch staromaďarských kmeňov a na čele 12 tisícového vojska prepadli Bavorsko a Švábsko. Pri obliehaní mesta Augsburg došlo k urputnému boju, v ktorom priamo na bojisku a na úteku padlo viac ako 10 tisíc maďarských bojovníkov. Navyše, popravení boli aj všetci traja vojvodcovia. Takáto zničujúca porážka priniesla zvrät do celej staromaďarskej spoločnosti. Akže sa chceli vyhnúť osudu Hunov a Avarov, museli sa zrieknuť nielen koristníckych vojenských prepádov, ale aj prejsť od kočovného pastierstva k usadlému roľníckemu spôsobu života. Odhaduje sa, že v období týchto transformačných procesov mohlo žiť v karpatsko-podunajskej oblasti 100–150 tisíc príslušníkov starouhorských kmeňov (STEINHÜBEL 2004:149, MUCSKA 1991:5, DVOŘÁK 2006:160).

Starí Uhri sa v Karpatskej kotline usadzovali ako spoločnosť, ktorá bola organizovaná na rodovo-kmeňových princípoch. Jej základnú štruktúru vytváralo sedem kmeňov, ktoré sa sformovali ešte počas pobytu v Levédii a Etelközé. Nazývali sa *Nyék, Megyer* alebo *Magyar, Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenö, Kér* a *Keszi* (Ňék, Meďar/Maďar, Kürt-Ďarmat, Tarján, Jenö, Kér a Kesi). Podľa nich vznikli názvy obcí, ktoré sa vyskytujú na miestach, kde sa usadzovali vojenské posádky z príslušníkov toho-ktorého starouhorského kmeňa. Nad stredným tokom Ipľa je zoskupenie miestnych názvov *Dolné Nkyje* a *Horné Nkyje* (dnes Vinica), *Slovenské Ďarmoty*, ktoré do roku 1918 boli súčasťou mesta *Balašské Ďarmoty* (dnes na území Maďarska – Balassagyarmat), *Kosihovce* a *Kamenné Kosihy*, ktoré boli utvorené z etnonymov staromaďarských kmeňov *Nyék, Gyamat* a *Keszi*. Na juhozápadnom Slovensku sa nachádzajú obce *Veľký Meder/Čalovo* a *Slovenský Meder/Palárikovo*, ktorých názvy poukazujú na súvislosť so strážnymi stanovišťami s prevahou príslušníkov kmeňa *Megyer* či *Magyar*. Vo viacerých regiónoch Slovenska sú zastúpené miestne názvy odvodené od kmeňového mena *Kér*. Na Poiplí je to obec *Kiarov*, na Ponitří *Veľký Kýr* a *Malý Kýr* (dnes Milanovce) a v Tekove *Malý Kiar*. Miestne názvy *Uhorská Ves, Uherce, Uhorské* a *Uhrovec*, historicky doložené z rôznych oblastí Slovenska, nasvedčujú, že príslušníci starouhorských kmeňov boli už od 11. storočia označovaní aj etnonymom *Uher* (VARSIK 1984:162, KRAJČOVIČ 2005:125).

Po tom, čo sa starí Uhri začali v Karpatskej kotline definitívne usadzovať a utvárať svoj štát, strážnou službou v pohraničných oblastiach, ale aj vo vnútri krajiny, poverovali aj

príslušníkov iných kmeňov či etník. Predovšetkým turkotatárskych *Plavcov*, *Kükülov* a *Sikulov*, starotureckých *Pečenehov* a *Kabárov*, ale aj *Rusov* a ďalších. Podľa týchto etník sa na Záhorí utvorili miestne názvy *Kuklov*, *Sekule*, názov hradu *Plaveč*, ako aj názvy okolitých obcí *Plavecké Podhradie*, *Plavecký Mikuláš* a *Plavecký Štvrtok*. Analogický pôvod má aj názov hradu *Plaveč* v Šariši. Na spojitosť s kmeňom *Kabari/Kovari* poukazujú miestne názvy obce *Kovarce* pri Topoľčanoch a *Koláry/Kovári* v Honte. S kmeňom *Pečenehovia* sa spájajú názvy obcí *Pečeňady* pri Hlohovci, *Pečenice* pri Leviciach a *Pečeňany* pri Topoľčanoch (KRAJČOVIČ 2005:131, VARSÍK 1904:177–179).

S procesmi trvalého usadzovania starých Uhrov v karpatsko-podunajskej kotline, ako aj s formovaním uhorského štátu, boli bezprostredne späté aj procesy etnického zjednocovania starouhorskej spoločnosti. V týchto procesoch kľúčovú úlohu zohrával rod *Árpádovcov*, ktorý stál na čele kmeňa *Megyer*, najpočetnejšieho a aj násilnejšieho spomedzi všetkých starouhorských kmeňov. Po smrti *Árpáda* (907), ktorý doviedol starých Uhrov do Karpatskej kotliny (896), jeho pravnuke *Gejza*, okolo roku 970 zjednotil pod svoju vládu ostatných náčelníkov starouhorských kmeňov. Roku 995 bol Gejza, spolu aj so synom *Vajkom* pokrstený. Syn Vajk dostal pri krste meno *Štefan*. O päť rokov neskôr bol Štefan korunovaný za prvého uhorského kráľa (1000). Týmto aktom sa Árpádovci stali zakladateľmi uhorského kráľovstva/štátu, na čele ktorého zotrvala táto dynastia aj nasledujúce tri storočia. Názov árpádovského kmeňa *Megyer/Magyar*, sa po jazykovom zjednotení a etnosociálnej konvergencii starouhorských kmeňov v 10.–11. storočí, stal ich spoločným etnickým pomenovaním – *Maďari*.

S príchodom starých Uhrov sa do karpatsko-podunajskej kotliny dostala spoločnosť, ktorá sa od starousadlého slovanského obyvateľstva výrazne odlišovala vzdialeným ugrofínskym jazykom, ako aj celkovým spôsobom života. Jeho charakteristické znaky sa odvíjali od hlavného zamestnania starouhorských kmeňov – kočovného pastierstva. V staromaďarských hrobách z 9.–11. storočia sa našli kosti desiatich druhov domácich zvierat. Boli medzi nimi zastúpené aj plemená, ktoré si priviedli so sebou spoza Karpát – *kôň tarpán*, ovca *ösracka*, sviňa, z ktorej vyšľachtili predkov vychýrenej *mangalice*, ako aj plemeno drobného dlhosrstého hovädzieho dobytká. Najpočetnejšie zastúpenie a aj dominantnú pozíciu si udržoval chov koní. Nasvedčuje tomu aj dobový záznam, že Maďari „chodia na koňoch, rozmýšľajú, postávajú a aj sa rozprávajú na koňoch“ (PALÁDI-KOVÁCS 1997:97). Kone vypásali v 20–25 členných čriedach. Živili sa ich mäsom a aj mliekom, z ktorého pripravovali nápoj *kumys*. Kone však používali hlavne na jazdu a na transport. Na koňoch jazdili už od útleho detstva. Muži takmer ani nevedeli chodiť peši. Na chôdzu nemali

ani potrebnú obuv, lebo podošvy na nej boli z mäkkej kože. Nasvedčujú tomu strmene zo staromaďarských hrobov s prehnutými/oblúkovitými stupadlami. Na koni vedeli tak skvele narábať s lukom, že aj za prudkého cvalu dokázali vystreliť a zasiahnúť cieľ. S koňmi si obratne počínali pri pasení dobytka a majstrovsky ich ovládali aj v bojových akciách (KUČERA 1985:103, RUTTKAY 2002:184).

Stepný chov hospodárskych zvierat si vyžadoval časté sťahovanie za vhodnými pastviskami. Rytmus bol určovaný kolobehom ročných období. Nomádnemu pastierstvu boli prispôsobené aj obydlia, ktoré sa dali rýchlo rozobrať, poskladať a ľahko preniesť z jedného miesta na druhé. Staromaďarské kmene si priniesli do Karpatskej kotliny prenosné obydlie, ktoré sa typologicky zhodovalo s obydľím súčasných pastierov v Mongolsku – *jurto*. Aj ich šiatre mali kruhový pôdorys, kostru stien z drevených tyčí, obloženú plstenými textíliami. Uprostred šiatra bolo na zemi otvorené ohnisko, dym z neho unikal otvorom v strede kupolovitej strechy. Na varenie používali hlinené hrnce/kotlíky. Z archeologických nálezov vieme, že boli v rukách tvarované, mali okrúhle dno a dva otvory na hornom spevnenom okraji, aby sa dali zavesiť nad ohniskom. Dalo sa v nich uvariť 7–9 litrov potravy, ktorá vystačila pre jednu rodinu na celý deň. O tom, že prenosné formy obydlia pretrvávali u Maďarov ešte aj koncom 12. storočia, potvrdzuje svedectvo frizinského biskupa Ota, ktorého pri návšteve Uhorska zaujal nielen zvláštny výzor Maďarov, ale aj to, že „majú veľmi biedne domy, väčšinou len z trstiny, zriedkavejšie z dreva a ešte zriedkavejšie z kameňa, počas celého leta a jesene žijú v šiatroch“. Svedectvo biskupa Ota zároveň naznačuje, že Maďari v tom čase kombinovali v priebehu roka bývanie v letných prenosných šiatroch a v zimných trvalejších obydliach, prevažne zemnicového typu (SZENTPÉTERI 1999:329).

Starí Uhri po preniknutí do Karpatskej kotliny obsadili najprv Sedmohradsko a Veľkú uhorskú nížinu (Alföld) medzi Dunajom a Tisou. Po roku 900 začali postupovať aj do zadunajských a naddunajských oblastí. Do polovice 10. storočia vojenské útvary a ďalšie vrstvy staromaďarského obyvateľstva prenikli po líniu Bratislava – Hlohovec – Nitra – Levice – Krupina – Lučenec – Rimavská Sobota. Postúpili aj k rieke Morava a na priľahlé Záhorie. Na určitý čas prenikli až po riekou Olšava, čo doteraz pripomínajú názvy Uherské Hradište a Uherský Brod. V tomto období mali teda pod kontrolou prevažnú časť územia niekdajšej Veľkej Moravy. Prítomnosť staromaďarských kmeňov bola archeologicky doložená približne na jednej štvrtine územia terajšieho Slovenska, v jeho hospodársky najproduktívnejších južných oblastiach. Tam sa na vyššie uvedenej línii sformovala pomerne stabilná slovansko-maďarská kontaktná zóna, ktorá s nepatrnými zmenami pretrváva až do súčasnosti (RUTTKAY, A. 2002:182, STEINHÜBEL 2004:164).

Spolunažívanie staromaďarských kmeňov so slovanským obyvateľstvom nemalo jednoznačný charakter a ani rovnaký vývin. Bezprostredne po vpáde do Karpatskej kotliny malo správanie starých Maďarov dobyvateľský, pustošivý a podmaniteľský charakter. Vojenským útokom padli za obeť najvýznamnejšie kniežacie strediská Veľkej Moravy, vrátane kostolov, pretože boli nebezpečnými zhromaždiskami ľudí. Počas celého 10. storočia prežívali Slovieni naobyčajne kruté obdobie, v ktorom sa stali viac-menej bezprávnymi obyvateľmi takmer celej severnej časti karpatsko-dunajskej kotliny. O násilnom podmanení slovanského obyvateľstva by mohlo svedčiť aj maďarské pomenovanie časti Slovanov a neskorších Slovákov etnonymom *Tót*, ktorého jeden z možných významov je „podrobený“ (RATKOŠ 1990:129, KOVÁČ 1998:33). Lenže nomádske kmene po tom, keď sa zmocnili dobytého územia, a začali sa usadzovať v najhustejšie obývaných oblastiach Karpatskej kotliny, nemali a nemohli mať záujem na úplnej deštrukcii a devastácii slovanských osád a ich obyvateľov. Začali si uvedomovať zmysel ich zachovania v takom stave, aby sa dalo z ich hospodárskej činnosti profitovať (KUČERA 1974:59).

V počiatočnej etape, keď si starouhorske kmene počínali ako pustošiví dobyvatelia, ich vzťahy k starousadlému slovanskému obyvateľstvu boli podmaniteľské, čiže dištancované. Nekomunikovali a nemiešali sa s ním. Nasvedčujú tomu aj ich malé pohrebiská alebo jednotlivé roztrúsené hroby, ktoré boli umiestňované oddelene od slovanských. V staromaďarských hrobch z prvej polovice 10. storočia archeológovia nachádzajú predmety typickej nomádskej kultúry východoeurópskeho pôvodu, charakterizované ako prvky tzv. *levédскеj industrie*. V hrobch bojovníkov bola zastúpená strmeňmi s prehnutými stupadlami, reflexnými lukmi vystuženými parohmi a zvieracími kosťami, kovovými hrotmi šíпов vystreľovaných do hrovej jamy, šablami so zahnutou rukoväťou, hlavou a časťami nôh bojovníkovho koňa a ďalšie. V ženských hrobch sa z tejto industrie najčastejšie objavujú drôtené náušnice s navlečenými bubienkami a náramky s hadími hlavičkami (RUTTKAY, A. 2001 a 2002, ŠTEFANOVIČOVÁ 1989, HANULIAK 2000, SZENTPÉTERI 1999).

Od polovice 10. storočia sa začal rozbiehať zdĺhavý a neľahký proces, v ktorom Maďari zanechávali stepné kočovné pastierstvo a preorientovávali sa na efektívnejšie usadlé dobytkárstvo a po ňom postupne aj na poľnohospodárstvo. S tým súviselo, že sa prestali dištancovať od starousadlého slovanského obyvateľstva, začali s ním komunikovať a kooperovať. Prejavilo sa to v tom, že sa začali usadzovať v jeho bezprostrednej blízkosti, alebo aj v spoločných osadách. Nasvedčuje tomu predovšetkým pochovávanie na spoločných pohrebiskách. V porovnaní s predchádzajúcim polstoročím, keď sa na oddelených cintorínoch dala rozlíšiť slovanská alebo maďarská príslušnosť pochovaných osôb, na spoločných

cintorínoch z neskoršieho obdobia sa to s istotou už určiť nedalo. Šperky, pracovné nástroje, militárie, milodary a ďalšie predmety nájdené v hroboch sa vyznačovali prevažne spoločnými či zhodnými znakmi. Pohrebiská so zmiešanými slovansko-maďarskými kultúrnymi znakmi dostali názov *belobrdská kultúra* (Belo Brdo v Chorvátsku). Zistené boli na rozsiahlom priestore so slovansko-maďarským osídlením v Potisí, Zadunajsku, na juhozápadnom Slovensku, v Slavónsku, čiastočne aj v Korutánsku a Srbsku. Archeológovia teda potvrdili slová stredovekého kronikára Nestora, že Maďari v Uhorsku nežili oddelene, ale „spolu so Slovanmi“ (RUTTKAY, A. 2003:226, STEINHÜBEL 2004:171).

Spoločné pohrebiská Belobrdskej kultúry sú prvým celoplošným a preto aj významným dokladom, že pretrvávajúce spolužitie staromaďarského a slovanského obyvateľstva sa nemohlo zaobiť bez kultúrnych interakcií/súvzťažností. Boli prirodzeným prejavom vzájomného stretu a pôsobenia dvoch civilizácie rozdielnych kultúrnych modelov. Podmienkou pôsobenia takýchto interakcií bolo zžitie sa nebojovej zložky staromaďarskej spoločnosti s podmaneným slovanským obyvateľstvom. A pravdaže, aj vzájomná komunikácia zrozumiteľným jazykom. V daných súvislostiach je taktiež potrebné uvedomiť si, že do vzájomných interakcií vstúpili spoločenstvá s rozdielnymi východiskovými pozíciami. Na jednej strane bolo starousadlé slovanské obyvateľstvo, ktoré po dobyvateľskom rozbití veľkomoravského štátu síce stratilo niekdajšiu mocensko-politickú hegemoniu, a po vojenskom zdecimovaní aj populačnú dominantnosť v danom priestore. Avšak aj napriek tomu nebol zlikvidovaný dovtedajší hospodársky, spoločenský a duchovný život usadlej slovanskej spoločnosti. Druhým subjektom vstupujúcim do kultúrnych súvzťažností bola staromaďarská spoločnosť, ktorá hľadala nielen nový životný priestor, ale aj východisko z hospodárskej krízy prechodom z nomádnej pastierskej na usadlú poľnohospodársku platformu. Bolo preto prirodzené, že na prijímaní kultúrnych podnetov boli oveľa viac zainteresovaní či závislí transformujúci sa starí Maďari, ako autochtónni Slovania.

Poznatky historikov a jazykovedcov potvrdzujú, že staromaďarské kmene pri ich púti z priuralskej pravlasti do Karpatskej kotliny čerpali kultúrne podnety z rôznych ázijských a európskych zdrojov. Najzreteľnejšie sa to odrazilo v ich jazyku. Maďarskí jazykovedci zistili, že na slovnú zásobu ugrofínskeho základu sa postupne navrstvovali slovné výpožičky z viacerých jazykov. Slavista slovenského pôvodu István Kniezsa vyrátal, že najpočetnejšie sú zastúpené slová turecké (6,5 %), nemecké (7,3 %) a slovanské (12,4 %). Od nikoho teda neprevzali Maďari toľko slov, ako práve od Slovanov. Ich celkový počet sa odhaduje na 1500–2000. Naprostá väčšina z nich sa dostala do slovnej zásoby maďarčiny v období 10.–12. storočia. Čiže v čase, keď sa staromaďarské kmene adaptovali na stredoeurópsku civilizáciu

a kultúru. Nie je preto náhodné, že najviac slovných výpožičiek pochádza od ich najbezprostrednejších slovanských susedov. Pozoruhodný je nielen veľký počet prevzatých slovanských slov, ale aj rozsiahla tematická škála, v ktorej sú obsiahnuté najrôznejšie úseky hospodárskeho, spoločenského a duchovného života. Na ilustráciu vyberáme aspoň niektoré z nich:

Poľnohospodárstvo

Zastúpené sú predovšetkým slová späté s náradím a spôsobmi obrábania pôdy, s pestovaním poľnohospodárskych plodín, ale aj s chovom hospodárskych zvierat:

lemez – lemeš, *csoroszlya* – čerieslo, *gerendely* – hriadeľ, *öszöke* – styk (súčasti pluhu);
barázda – brázda, *ugar* – úhor, *parlag* – prieloh, *borona* – brána, *kapálni*, *kapa* – kopať, motyka, *rozs* – raž, *prosza* – proso, *kalász* – klas, *szalma* – slama, *pelyva* – pleva, *konkoly* – kúkoľ, *kasza* – kosa, *csép* – cepy, *villa* – vidly, *asztag* – stoh, *lén* – ľan, *répa* – repa, *cékla* – cvikla, *káposzta* – kapusta atď.

kabala – kobyľa, *bárány* – baran, *kakas* – kohút, *galamb* – holub, *iga*, *járom* – jarmo atď.

Staviteľstvo a bývanie

gerenda – hrada, *oszlop* – stĺp, *szelemen* – slemen, *borona* – brvno, *boronafal* – brvnová, drevená stena, *boronaház* – brvnový, zrubový dom, *vályog* – váľok, surová valcovitá tehla, *pitvar* – pitvor, vstupná sieň do domu od slova pitvorit', *pest* – pec, *ablak* – oblok, *asztal* – stôl, *lóca* – lavica, *padlós* – podláš, *pôjd*, *udvar* – dvor atď.

Remeslá

takács – tkáč, *molnár* – mlynár, *kovács* – kováč, *kádár* – kadiar, *debnár*, *göröncsér* – hrnčiar, *esztergályos* – struhár, *tokár* atď.

Rodina

család – čeľaď, rodina, *mostoha* – macocha, *unoka* – vnuk atď.

Náboženstvo

kereszt – kríž, *malaszt* – milosť, *pogány* – pohan, *angyal* – anjel, *pokol* – peklo, *pap* – pop, kňaz, *dusnok* – dušnínik, *vecsernye* – večiereň, nešpory, *bérmál* – birmovať, *szerda* – streda, *csütörtök* – štvrtok, *péntek* – piatok, *sombat* – sobota atď.

Štát a organizácia spoločnosti

király – kráľ, *császár* – cisár, *vojda* – vajvoda, *kenéz* – knieža, *szolga* – sluha, *rab* – rab, otrok, *izbeg* – zbeh, *paraszt* – prost, prostý, čiže sedliak, *megye* – župa zo slova mädzä, *ispán* – župan, *tömölcz* – temnica, *žalár*, *panasz* – ponosa, *rend* – red, poriadok, *pecsét* – pečať, *pénz* – peniaz atď.

Slovanské jazykové výpožičky v maďarčine sú pre nás zaujímavé aj tým, že pochádzajú prevažne zo západoslovanských dialektov. Taktiež aj tým, že maďarčina nám zachovala staroslovanské slová v podobe, akú mali pred 10.–12. storočím, čiže pred takými významnými zmenami, akými bol:

- *zánik nosoviek* (konkoly – kúkoľ, szombat – sobota, munka – muka vo význame práca, domb – dub, galamb – holub, gerenda – hrada atď.)
- *zmena g na h* (gerendely – hriadeľ, galagonga – hlôch, Galgócz – Hlohovec, gerenda – hrada atď.)
- *zánik jerov a kontrakcia* (köböl – kbel, barázda – brázda, kalász – klas, udvar – dvor, oszlop – stĺp atď.)

V súvislosti so staroslovanskými slovnými výpožičkami zaujímavé je aj to, že také rozsiahle jazykové vplyvy a kultúrne interakcie by boli sotva mysliteľné, ak by príslušníci zainteresovaných etnických spoločenstiev nedokázali medzi sebou komunikovať nejakým zrozumiteľným jazykom. Historik Peter Ratkoš vyslovil názor, že rozsiahlejšie súbory slov prechádzajú z jedného jazyka do druhého predovšetkým prostredníctvom prechodného bilingvizmu a asimiláciou. To znamená, že slovanské slová do maďarčiny prenieslo slovienske obyvateľstvo v tých častiach karpatsko-dunajskej kotliny (Panónia, Matra, Piliš, Bukové pohorie, Žitný ostrov, Poiplie), v ktorých krátko po usadení sa Maďarov podľahlo asimilácii (RATKOŠ 1990, STANISLAV 1999, PAULINY 1983, ONDRUŠ 2004, SZABADFALVI 1997).

Včleňovanie staroslovanského obyvateľstva do formujúceho sa uhorského štátu prebiehalo od polovice 10. do konca 12. storočia. Z prehľadu slovanských slovných výpožičiek v maďarčine je zrejmé, že kultúrne vyžarovanie a vplyvy Slovienov sa prejavili nielen na úseku hospodárskeho života. Na staršie veľkomoravské tradície nadväzovalo už za prvého kráľa Štefana (1000–1038) aj budovanie štátnej, administratívnej a cirkevnej organizácie, o čom svedčí kontinuita sídiel cirkevných ustanovizní (Ostrihom, Nitra, Bratislava), ako aj sústava uhorských komitátnych hradov v Nitre, Bratislave, Tekove

a Zemplíne. Veľkomoravský vplyv sa prejavil aj na architektúre sakrálnych stavieb, ktorá nadviazala na staršie predlohy alebo vznikala priamo na miesta niekdajších veľkomoravských kostolov, ako v Nitre a Bratislave. Niekdajší význam Nitrianska sa najvýraznejšie prejavil zriadením Nitrianskeho údelného vojvodstva, ktorého správa podliehala príslušníkom vládnucej árpádovskej dynastie. Aj nadväznosť na tieto tradície svedčí o sile veľkomoravského odkazu, ako aj o jeho kultúrotvornom význame pri utváraní uhorského štátu.

Slovensko v období stredoveku

Uhorsko sa od samotného počiatku utváralo ako mnohonárodnostný štát. Na jeho budovaní a organizovaní sa podieľala aj časť naddunajských Slovanov, ktorá predtým žila vo veľkomoravskej ríši. Historikovia považujú začlenenie časti „Svätoplukovho ľudu“ do rámca uhorského štátu, čím došlo k jeho oddeleniu od Moravanov a Čechov, ako aj od Poliakov a Rusov, za vonkajší rámeč a najpodstatnejší faktor, ktorý podmieňoval formovanie etnických Slovákov ako osobitného západoslovanského etnika. V procesoch etnogenézy Slovákov zohrával uhorský štát podobnú úlohu, akú malo české kráľovstvo pri formovaní Čechov, poľský štát pri formovaní Poliakov, Kyjevská Rus pri formovaní Rusov atď. Vznik týchto stredovekých štátov prispel k tomu, že práve v priebehu 10. storočia došlo k divergencii medzi západnými Slovanmi, takže namiesto ich spoločného označenia Slovania/Slovieni, možno od tohto obdobia používať ich osobitné etnické označenia – Česi, Poliaci a Slováci (KOVÁČ 1998:33, STEINHÜBEL – LUKAČKA 2003:39).

Včleňovanie Slovenska do uhorského štátu prebiehalo od polovice 10. do konca 12. storočia, keď sa definitívne ustálili jeho hranice. V tomto období došlo k nárastu obyvateľstva aj hustoty sídiel. Najhustejšie bolo osídlené juhozápadné Slovensko, dolné Pohronie, Požitavie, Pohronie, Považie, Poiplie a Východoslovenská nížina, kde žila nadpolovičná časť vtedajšieho obyvateľstva. Osídlené boli aj údolia významnejších riek a kotliny horských častí Slovenska, avšak oveľa redšie a s menšou početnosťou. Odhaduje sa, že na konci 12. storočia žilo na území Slovenska 200–250 tisíc obyvateľov. Z hľadiska etnického zloženia najpočetnejšie boli zastúpení Slováci, a to aj napriek ich značnému populačnému zdecimovaniu a asimilácii pri usadzovaní sa starých Maďarov. V južných častiach Slovenska sa nachádzal súvislý pás osídlený maďarským etnikom. Tu sa v druhej polovici 10. storočia sformovala pomerne stabilná slovensko-maďarská hranica, ktorá na línii Bratislava – Hlohovec – Nitra – Levice – Lučenec – Rimavská Sobota – Turňa – Michalany, s čiastočnými zmenami pretrváva až do súčasnosti (RATTKOŠ 1986:167).

Popri Slovákoch a Maďaroch boli v 10.–13. storočí na území Slovenska zastúpení aj príslušníci ďalších etník. Dôvodom ich príchodu a usadzovania sa v súvislom etnickom území Slovákov boli vojenské a hospodárske záujmy formujúceho sa uhorského štátu. S vojenskými strážnymi službami sa spája prítomnosť Pečenehov, Sikulov, Plavcov, Kabarov a Rusov, čo dokladajú miestne názvy Pečeňady, Pečenice, Bešeňov (z latinského etnonymu Bissení pre Pečenehov), Sekule, Plaveč, Plavecký Štvrtok, Plavnica, Kovarce, Kozárovce, Ruská, Ruskov, Rusovce. Do hospodárskych a niektorých ďalších služieb boli angažovaní Nemci, Flámi, Taliani/Vlasi, ale aj Poliaci, Česi, Gréci, Bulhari a Chorváti, čo máme doložené stredovekými miestnymi názvami Nemce, Nemčice, Nemecká, Sásová, Švábovce, Šváby, Vlchy, Vlaški, Ladzany, Čehi, Hrkovce, Bulhary, Chorvatice, Chorváty. Nakoľko príslušníci uvedených etník boli zastúpení iba málopočetnými skupinami, zakrátko etnicky splynuli s obklopujúcim, zväčša slovenským, alebo aj maďarským prostredím (VARSIK 1984:152–208).

Od 11. storočia máme na Slovensku doložených aj Židov, s náboženskými obcami v Bratislave, Trnave, Nitre a Komárne. Stali sa súčasťou stredoeurópskej židovskej diaspory. V Uhorsku sa zaoberali hlavne obchodom a požičiavaním peňazí. Hoci formálne mali postavenie hostí, boli nútení žiť v izolácii a dochádzalo aj k ich prenasledovaniu (KOVÁČ 1998:55, MLYNÁRIK 2005:16).

Počnúc 13. storočím nastala v etnických pomeroch Slovenska zmena, aká svojim rozsahom a dosahom nemala obdobu od príchodu starých Uhrov. Spôsobilo ju masové osídľovanie Slovenska nemeckými host'ami. Nemci, prizvaní kolonizačnými zámermi uhorského panovníka Belu IV., usadzovali sa v existujúcich a novoutváraných mestách, alebo v rozsiahlejších etnických ostrovoch či enklávach. Hlavne na Spiši, v západnej časti Žitného ostrova, v oblasti Malých Karpát a v stredoslovenských bankských regiónoch. V spojitosti s príchodom nemeckých kolonistov sa koncom 13. storočia na území Slovenska zvýšil počet osídlených obcí na 1500 a počet obyvateľov na 300 tisíc. Počet Nemcov sa pohyboval na úrovni 1/5 celkového počtu obyvateľov Slovenska, čím sa výrazne priblížil k početnosti Maďarov v tejto časti Uhorska. Prevládajúcim etnikom zostávali aj naďalej Slováci. S príchodom nemeckých hostí sa v stredovekej spoločnosti na Slovensku jej novým fenoménom stali privilegované mestá, ako aj s nimi späté procesy urbanizácie krajiny. K jej najvýraznejším prejavom patrilo rozvoj remesiel, bankského podnikania, diaľkového obchodu, vinohradníctva, súhrn noriem tzv. nemeckého práva, uplatňovaných v samospráve miest, ako aj na ďalších úsekoch hospodárskeho a spoločenského života. Významnou súčasťou urbanizácie bol aj rozvoj urbanizmu mestských sídiel, gotického slohu v sakrálnej a profánnej

architektúre, rozvoj vzdelanosti a najrozličnejších odvetví umenia. Kultúrotrvornému pôsobeniu nemeckých kolonistov sa pripisuje významný podiel na tom, že stredoveké Slovensko sa začlenilo do sféry západoeurópskej civilizácie (LUKAČKA – STEINHÜBEL 2003:45–53).

V polovici 14. storočia začínajú na územie Slovenska prichádzať ďalší kolonisti – Valasi. Bol to etnicky zmiešaný pastiersky živel, spočiatku s rumunsko-rusínskymi, neskôr s rusínsko-poľskými znakmi. S tým súviselo, že ich pôvodné označenie Valach/Rumun a valaský/rumunský, bolo nahradené názvom Rusín/rusínsky. V priebehu 14.–15. storočia vznikla na princípoch valaského práva takmer stovka dedín, predovšetkým v Zemplínskej a Šarišskej, ako aj v Užskej, Spišskej a Gemerskej stolici (BEŇKO 1991:7–9)

Zo 14.–15. storočia máme aj prvé správy o prítomnosti Cigánov/Rómov na území Slovenska. Zatiaľ iba o ich prechádzaní, ich trvalé usadzovanie v tomto priestore spadá do neskoršieho obdobia (MANN 2000:7).

V 13.–15. storočí vzrástol počet Židov na území Slovenska. Okrem Bratislavy, Trnavy, Nitry a Komárna je ich prítomnosť doložená aj v ďalších, prevažne západoslovenských mestách – Svätý Jur, Pezinok, Stupava, Šaštín, Sereď, Hlohovec, Nové Mesto nad Váhom, Trenčín, Ilava, Kremnica, Košice. Najvyššia koncentrácia Židov bola zaznamenaná v Bratislave, kde v roku 1434 žilo v 27 domácnostiach 189 osôb židovskej príslušnosti (BÁRKÁNY – DOJČ 1991).

Na sklonku stredoveku celkový počet obyvateľov Uhorska dosiahol 4–4,5 milióna, na území Slovenska okolo 500–550 tisíc. V etnickom obraze Slovenska najvýznamnejšia zmena sa spájala s príchodom hostí, ktorí po ničivom tatarskom vpáde (1241) prichádzali predovšetkým z nemeckých krajín. Ich kolonizačné prúdy smerovali predovšetkým na územie Slovenska, kde sa ich počet pohyboval na úrovni okolo 20 %. Keďže ich pozvanie sa spájalo so zámermi posilniť krajinu rozvojom miest a neroľníckych hospodárskych odvetví (remeslo, baníctvo, obchod), Slovensko sa stalo najurbanizovanejšou časťou Uhorska. Do konca 13. storočia tu vzniklo 30 privilegovaných stredovekých miest a koncom 15. storočia bolo na Slovensku už 200 lokalít mestského charakteru. Príchodom Nemcov nielenže sa spestrilo etnické zloženie obyvateľov Slovenska. Vďaka progresívnym kultúrnym hodnotám, s ktorými prichádzali a ďalej rozvíjali na našom území, predstavujú nepochybne najvýznamnejší kultúrotrvorný prínos v rozvoji stredovekej spoločnosti Slovenska. Podobu, akú vtlačili našim stredovekým mestám (napr. Bardejov, Levoča, Banská Štiavnica, Kremnica, Bratislava a ďalšie), ako aj životný štýl, ktorý v nich udomácnili, stali sa určujúcim trendom nášho kultúrno-civilizačného smerovania a vzbudzujú úctu ešte aj dnes.

Slovensko v období novoveku

Vstup do novoveku bol v stredoeurópskom priestranstve poznačený dvomi epochálnymi udalosťami, ktoré sa odrazili jednak v ďalšom spestrení etnickej štruktúry Slovenska, a zároveň aj v kryštalizácii kvalitatívne nových atribútov etnicity a kolektívnych identít. Jednou z týchto historických udalostí bola expanzia Osmanskej ríše a druhou humanistické idey reformačných hnutí a protestantizmu.

Po tom, čo si vojská Osmanskej ríše podmanili balkánske krajiny, po víťaznej bitke pri Moháči (1526), začali sa posúvať aj do vnútra Uhorska. Keďže postup tureckých vojsk bol sprevádzaný krutým zaobchádzaním, bezohľadným pustošením a rabovaním, záchranu pred nimi hľadal veľký počet postihnutého chorvátskeho, srbského a maďarského obyvateľstva útekom do severnejšie ležiacich oblastí. Usadzovali sa v priestranstve na rozhraní terajšieho Rakúska, Maďarska, Slovenska a južnej Moravy, ktoré bolo po morových a choleroých epidémiách značne vyľudnené. V priebehu 16. storočia sa v takmer stovke západoslovenských obcí usadili Chorváti. Sústredili sa hlavne v okolí Bratislavy, na Záhorí a pozdĺž Malých Karpát. Najmenej v troch desiatkach dosídlených alebo novozaložených dedín mali väčšinové alebo aspoň polovičné zastúpenie. Viaceré boli podľa nich aj pomenované – *Chorvátsky Grob*, *Hrvatski Jandrof* (teraz Jarovce), *Chorvátska Nová ves* (teraz Devínska Nová Ves), *Villa Crovorum* (teraz Stupava), *Krabatendorf* (teraz Lamač), *Charvaty* (teraz Mokrá Háj). Na Slovensku sa teda sformovala relatívne početná a aj kompaktná enkláva, ktorá je súčasťou rozsiahlejšieho ostrova na strednom Dunaji, nazývaného burgenlandskí či gradiščanskí Chorváti (KUČEROVÁ 1976, BOTÍK 2001).

S výbojmi Osmanskej ríše na Balkáne je spojené aj usadzovanie Srbov na území Slovenska. V porovnaní s Chorvátmi, Srbi boli na Slovensku iba nevelkou skupinou. Najviac sa ich usadilo v Komárne, kde bolo v priebehu 17. storočia zaregistrovaných asi 300 srbských rodín. Menšie skupiny Srbov žili aj v Bratislave, Šali, Skalici a v niektorých ďalších mestách, ojedinele aj v dedinách (CEROVIČ 1999).

Útočisko pred Turkami našlo na území Slovenska aj maďarské obyvateľstvo, ktoré sem prichádzalo z južnejších častí Uhorska. Usadzovali sa v okolí Košíc, Nítry, Hlohovca, Trnavy a Bratislavy, ktorá bola počas tureckého ohrozenia sídlom panovníckeho dvora a mnohých celokrajinských ustanovizní. V druhej polovici 16. storočia sa aj slovensko-maďarská etnická hranica posunula viacej na sever (MRVA 2003:157).

V polovici 16. storočia sa početnosť nemeckého etnika na Slovensku posilnila príchodom viac ako päťtisícovej náboženskej komunity anabaptistov pôvodom zo Švajčiarska, Nemecka a Tirolska. Usadili sa na západnom Slovensku, kde vytvárali od obklopujúceho prostredia izolované sídelné, hospodársko-výrobné, náboženské a etnické spoločenstvá. Domáci obyvatelia ich nazývali *Habáni*, čo vzniklo z nemeckého názvu *haushaben*, ktorým sa označovali spoločné dvory takýchto komunít (KALESNÝ 1980).

Od prvej polovice 17. storočia smerovali na západné Slovensko aj českí náboženski exulanti. Usadzovali sa hlavne v Trenčianskej a Nitrianskej stolici. Od Púchova po Skalicu nebolo mestečka, kde by sa neusídlilo niekoľko rodín. Menšie skupinky sa dostali aj do stredoslovenských a východoslovenských miest (VARSIK 1984, ŽBIRKOVÁ 2001).

Osídľovanie Slovenska na valaskom práve pokračovalo aj v 16.–17. storočí. V tomto období postúpili Valasi ďalej na západ, takže sa usadili aj v Gemerskej, Zvolenskej, Liptovskej, Turčianskej a Trenčianskej stolici. V tomto období v radoch valaských pastierov prevládli príslušníci slovenského etnika. Po dovtedajších rumunsko-rusínsko-poľských nositeľoch valaskej kolonizácie sa uchovávali iba značne oslabené kultúrne reziduá (BEŇKO 1991, VARSIK 1984). Do súvislostí s kolonizáciou na valaskom práve z 15.–17. storočia sa dáva aj genéza etnicky nevykryštalizovanej skupiny Goralov, kompaktné žijúcich v niekoľkých desiatkach obcí na slovensko-poľsko-moravskom pomedzí (JAKUBÍKOVÁ 2003).

Do 16.–17. storočia spadá aj hlavnú prúd usadzovania sa Rómov na Slovensku. Prichádzali k nám prevažne zo západoeurópskych krajín. Spočiatku sa usadzovali na okraji väčších miest, avšak do polovice 18. storočia mali už svoje osady po celom území Slovenska. Z ojedinelého štatistického údaju sa dozvedáme, že v polovici 17. storočia žilo v Liptove 96 rómskych rodín (MANN 2000).

Po bitke pri Moháči (1526) počet Židov, podobne ako aj počet Nemcov, v dôsledku tureckého ohrozenia, výrazne poklesol. Pričinili sa o to aj protižidovské pogromy, takže židovské náboženské obce na Slovensku schátrali. K ich znovuoživeniu došlo až v druhej polovici 17. storočia. Vtedy sa Židia usadili aj na hornom Považí a na Orave, takže sa vytvorilo spojenie medzi židovským obyvateľstvom západoslovenských a východoslovenských regiónov. V tomto období sa začalo aj sťahovanie Židov z Haliče do východoslovenských regiónov (BÁRKÁNY – DOJČ 1994).

Obdobie 18. storočia sa vyznačovalo dynamickým rastom obyvateľstva, ktorý výraznejšie neovplyvnila ani veľká epidémia cholery (1830–31), ani masové sťahovanie najmä slovenského obyvateľstva na tzv. Dolnú zem v južných častiach Uhorska. V priebehu

18. storočia vzrástol počet obyvateľov Slovenska z jedného na viac ako dva milióny. Z toho okolo 80 % predstavovali Slováci. Tak ako v predchádzajúcich obdobiach, aj v 18. storočí Slováci žili kompaktné alebo vo väčšinovom zastúpení v 16 hornouhorských stolicích, v ďalších štyroch vytvárali menšinu. Po Slovákoch druhým najpočetnejším etnikom na Slovensku boli Maďari, ktorí kompaktné obývali juhozápadné a juhovýchodné časti Slovenska. Narastalo ich zastúpenie v mestách, a to na celom území Slovenska. Početnosť a aj pozícia Nemcov sa v mestách značne oslabila, naďalej však pretrvávali v jazykových ostrovoch na Spiši, na okolí Kremnice, na Hornej Nitre, v malokarpatskom regióne a pri Bratislave. Príchod Nemcov na Slovensko sa nezastavil ani v 18. storočí. Najvýznamnejšie nemecké komunity sa sformovali v Sládkovičove, v oblasti Červeného Kláštora a v Malých Karpatoch. Tu vznikli viaceré osady Pálfiovcami prizvaných drevorubačov (Huncokári). Rusíni boli skoncentrovaní na severovýchodnom Slovensku, hlavne v Šarišskej, Zemplínskej a Užskej stolici. Nemali zastúpenie v mestách. V priebehu 18. storočia došlo k ďalšiemu prílevu Židov z Moravy na západné Slovensko a z Haliče na východné Slovensko. V priebehu 18. storočia k dávnejšie usadeným Rómom pribudli na Slovensku aj ich kočovní súkmeňovci, tzv. olaskí Cigáni. Celkový počet Cigánov/Rómov vzrástol v tomto období na 18–20 tisíc osôb (HORVÁTH 1987).

Aj v období 19. storočia sa etnická štruktúra Slovenska vyznačovala nastúpeným kurzom dynamického vývinu. Až v jeho prvej polovici sa uzavrelo hromadné sťahovanie Židov z Haliče na východné Slovensko. V tom čase sa zavrášilo aj poltisícročné osídľovanie Slovenska Nemcami, keď sa v obci Čermany pri Topoľčanoch usadilo asi 300 nemeckých roľníkov (HORVÁTHOVÁ, M. 2002:31).

Na sklonku 19. a začiatkom 20. storočia sa v 64 zväčša mestských lokalitách usadili bulharskí zeleninári, ktorí vytvorili základ nie síce početnej, avšak až do súčasnosti pretrvávajúcej etnickej minority (KREKOVIČOVÁ-PENČEV 2005).

Popri prílive inoetnického obyvateľstva, na rozhraní 19. a 20. storočia došlo aj k radikálnej depopulácii Slovenska, ktorú spôsobilo masové vysťahovalectvo do vyspelých priemyselných krajín v západnej Európe a v Zámorí. V rokoch 1870–1918 zo Slovenska sa vysťahovalo viac ako pol milióna osôb, prevažne Slovákov a Rusínov (BIELIK 1980:73).

Po vzniku Česko-Slovenska a Slovenskej republiky

V období 20. storočia najvýraznejším zásahom do vývinu etnických pomerov na Slovensku boli udalosti spojené s prvou a druhou svetovou vojnou. Rozpad Rakúsko-Uhorska a vznik Československej republiky priniesli zmenu predovšetkým v tom, Slováci sa

z politicky nesvojprávneho a podriadeného národa v rakúsko-uhorskej monarchii, stali štátotvorným národom. Slovensko nadobudlo po prvýkrát v jeho dejinách presne vymedzené a medzinárodne uznané politické/štátne hranice, potvrdené Trianonskou zmluvou z roku 1920. S týmito zmenami bezprostredne súviselo, že Maďari sa z dovtedajšieho politického hegemóna stali v novoutvorenom Československu národnostnou menšinou. Slovensko sa aj v novej politickej konštelácii rozvíjalo ako multietnická krajina. V roku 1930 sa okolo 30 % obyvateľov prihlásilo k inoetnickej príslušnosti – maďarskej (17,2), nemeckej (4,5), českej (4,2), rusínskej (3,0) a židovskej (LIPTÁK 2003:265). Novým prvkom v národnostnom zložení Slovenska sa stali Česi, ktorých radikálny nárast na vyše 120 tisíc osôb súvisel s umiestňovaním českých kádrov v štátnej správe, školstve, doprave a ďalších rezortoch (RYCHLIK 2000:5).

S udalosťami druhej svetovej vojny bol spojený radikálny pokles početnosti viacerých, dovtedy profilových národnostných menšín na Slovensku. Z tabuľky o národnostnom zložení obyvateľov Slovenska je zrejmé, že v porovnaní s rokom 1930 v roku 1950 poklesol počet Maďarov z takmer 600 tisíc na 350 tisíc, Nemcov zo 150 tisíc na 5 tisíc, Židov zo 136 tisíc na 7 tisíc a Čechov zo 120 tisíc na 40 tisíc. Tieto zmeny súviseli s protižidovskými zákonmi a fyzickou likvidáciou Židov v koncentračných táboroch, s odsunom Čechov po vzniku Slovenskej republiky (1939–1945), ako aj s vládnymi nariadeniami smerujúcimi k povojnovému vysídľovaniu Nemcov a Maďarov.

Aj napriek naznačeným zmenám Slovensko si aj v druhej polovici 20. storočia udržovalo viacetnickú štruktúru. Radikálne poklesla početnosť a dominancia viacerých, od stredoveku kontinuálne pretrvávajúcich inoetnických skupín, hlavne Nemcov a Židov. V dôsledku demokratizácie politických pomerov po roku 1989, zaznamenaná bola revitalizácia viac alebo menej dlhodobo etnicky utlmených, takmer asimilovaných minorít – Chorváti, Židia, Nemci. Niektorým minoritám bol iba po roku 1989 priznaný status národnostnej menšiny – Rómovia, Česi. Prejavili sa aj dôsledky doposiaľ nevykryštalizovanej etnicity a hľadania svojej identity – Rusíni, Ukrajinci, Moraváci. Najaktuálnejší obraz etnickej štruktúry Slovenska je zaznamenaný vo výsledkoch sčítania obyvateľstva z roku 2001. Vtedy malo Slovensko 5 379 455 obyvateľov. Z tohto počtu 85,78 % tvorili Slováci a 14,22 % pripadlo na obyvateľov inoetnickej príslušnosti. Podiel Slovákov a národnostných menšín sa členil nasledovne: Slováci – 4 614 854, Maďari – 520 528, Rómovia – 89 920, Česi – 44 620, Moravania – 2 348, Rusíni – 24 201, Ukrajinci – 10 814, Nemci – 5 405, Poliaci – 2 602, Chorváti – 890, Srbi – 434, Rusi – 1 590, Židia – 218, Iní – 5 350, Neznámi – 54 502 (DOHÁNYOS – LELKES – TÓTH 2004).

Záverom tohto retrospektívneho prehľadu o etnickom obraze Slovenska sa žiada poznamenať, že nový rozmer do poznania etnických pomerov v Uhorsku a na Slovensku, priniesla štatistická evidencia obyvateľstva. Aj v našich podmienkach si ju vynútili potreby hospodárskeho života, riadenia spoločnosti a spravovania štátu. Historikovia a demografovia na základe súpisov daňovníkov zostavovaných od roku 1715, výsledkov pravidelného sčítavania obyvateľstva od roku 1850, no hlavne z údajov o materinskom jazyku a národnostnej príslušnosti, zisťovaných od roku 1880, zrekonštruovali obraz o národnostnom zložení obyvateľov Slovenska, ktorý sa vyznačuje dovtedy nepoznanou mierou exaktnosti. Sprostredkováva ho priložená tabuľka, zostavená z viacerých retrospektívnych a sumarizujúcich prác (MÉSÁROŠ 1995, PODOLÁK, P., DOHÁNYOS – LELKES – TÓTH 2004, MAJO 2006).

Národnostné zloženie obyvateľov Slovenska

		SLOVÁCI	MAĎARI	NEMCI	ČESI	RUSÍNI A UKRA- JINCI	ŽIDIA	RÓMOVIA
15 slovenských žúp	1830	1 531 724	643 056	169 496		185 583	81 955	
	1857	1 420 183	577 887	154 289		148 387	95 120	
	1870	1 532 598	748 232	238 522		144 097		
Slovensko	1880	1 489 707	540 492	221 771		78 781		
	1810	1 684 681	885 397	198 755	7 556	96 528		
	1921	1 952 668	650 597	145 844	72 635	88 970	135 918	7 284
	1930	2 337 916	571 952	148 214	121 696	90 824	136 700	26 956
	1950	2 982 524	354 532	5 179	40 365	48 231	7 476	
	1961	3 560 241	518 776	6 266	45 700	35 411		
	1970	3 884 193	553 910	5 326	47 402	42 146		150 275
	1980	4 317 008	559 490	2 918	57 197	39 260		199 853
	1991	4 519 328	567 296	5 414	52 884	30 478		60 627
2001	4 614 854	520 528	5 405	46 968	35 015	218	89 920	